

THE FUSION OF PHILOSOPHICAL TRADITIONS. BETWEEN LOYALTY AND ECLECTICISM IN ANTIQUITY

Ruxandra Maria Stoia

PhD Student, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: Inside any culture there are major and local beliefs, rituals and traditions. The struggle to preserve them against others has been a priority since Antiquity. In such circumstances, staying loyal to one of them becomes a real challenge. As a solution to this apparent conflict an eclectic tendency came to light. This method is worth to be studied particularly in the humanities subject areas. In fact, this present article stress on the forms of eclecticism founded in ancient philosophy. It will be surprising to realize how frequent the practice of eclecticism was used mostly in Hellenistic and Roman times. There will be some provocative questions settled in this paper: Why did the philosophers felt the need of borrowing other systems of thought? Can eclecticism be a subtle idea of lack of originality? Was eclecticism a way of disrespect the philosophical school and the master? On the other hand, was eclecticism a decent movement to recall a specific philosophical tradition as an authority? By researching this topic we can become aware as well of the position that eclecticism fills in our (philosophical) education system today.

Keywords: philosophy, tradition, education, eclecticism, Antiquity

Pentru a ne apropia de subiectul dezbătut în acest articol, trebuie să ținem cont de obstacolele hermeneutice care apar frecvent atunci când interacționăm cu textele antice. O cale de a pătrunde în intimitatea acestora este posibilă în măsura în care lectorul încearcă să se limiteze la orizontul lor istoric. A dobândi o înțelegere adecvată a textelor antice înseamnă a nu interveni cu perspective și prejudecăți moderne asupra conținuturilor acestora. Excepție de la această regulă nu face nici prezentul articol, care urmărește să investigheze practica eclectismului în filosofia antică, încercând pe cât posibil să ofere o descriere a acesteia în funcție de mărturiile vremii.

Cu toate acestea, nu în toate textele putem găsi evidențe clare ale împrumuturilor doctrinare. Nu toți filosofi antici au declarat deschis că sunt eclectici, motiv pentru care sesizarea unor idei filosofice străine în propriile lor doctrine va fi o chestiune de finețe. La fel de perspicace trebuie să fim în a face

diferența dintre o posibilă tehnică didactică a filosofilor de a menționa în scop argumentativ o doctrină diferită de cea proprie și dintre ceea ce s-ar putea numi o formă autentică de eclecticism. De-a lungul istoriei filosofiei s-au găsit inevitabil pasaje în care filosofii fac apel la învățăturile altor filosofi, dar acest gest nu a dat curs la acuzații de eclecticism. Să ne amintim, de pildă, începutul *Metafizicii*, unde Aristotel îi menționează pe Thales, Anaximenes și alți filosofi presocratici, trecând apoi pitagoreci.¹

Față de libertatea modernității în a recurge la cât mai multe moduri de gândire pentru a clădi o cultură filosofică vastă, Antichitatea, în special cea clasică, deține o oarecare reticență pentru o asemenea practică. Însă, în perioada elenistică și romană apare o tendință spre eclecticism, fapt ce stârnește o serie de întrebări și nedumeriri: de unde nevoia filosofilor de a împrumuta alte moduri de gândire? Sugera cumva apelul la eclecticism o lipsă de originalitate datorată unui sistem filosofic eterogen? Se mai putea vorbi de o identitate filosofică în asemenea condiții?

Până a da înaintare unor asemenea speculații trebuie să fim vigilenți la câteva aspecte. Întâi de toate trebuie să ne preocupăm de termenul de „eclecticism” și să-i conturăm atât sensul antic, cât și cel modern. Discrepanța dintre cele două este sugestivă dacă urmărim semnificațiile date de dicționare. Sensul modern este în mod vădit unul complex și capătă o tentă peiorativă. Dacă prin „eclecticism” se înțelege astăzi o îmbinare neunitară de sisteme de gândire, grecii foloseau termenul pentru a descrie un act de a alege, de a selecta ceea ce mai bun dintr-o mulțime de lucruri.² Desigur că există o asemănare între cele două versiuni, datorate rădăcinii comune pe care o dețin. În fond, orice îmbinare rezultă dintr-un proces de selecție. Însă, modernitatea încarcă înțelesul acestui termen. Accentul este pus nu pe acțiunea în sine de a alege ceva în favoarea a altceva, ci pe rezultatul acesteia, anume: un amestec care nu se întemeiază pe idei originale și care tot ceea ce face este să scoată dintr-un context stiluri, credințe, convingeri și să le pună în altul. Tocmai din acest motiv termenul rămâne în unele cazuri blocat în valori depreciative.³

Un alt aspect important de semnalat vine tot pe linie filologică. Analizând circularitatea termenului în literatura antică s-a remarcat o prezență rară a acestuia în contexte filosofice. Apariția sa este atestată abia în perioada elenistică și romană, unde prin eclecticism se înțelegea natura unei filosofii compuse în

¹ Cu trimitere în special la Cartea I.3 din Aristotel, *Metafizica*, traducere, comentariu și note de Andrei Cornea, ediția a II-a revăzută și adăugită, Humanitas, București, 2007.

² Liddell and Scott, *An intermediate Greek-English Lexikon*, founded upon the seventh edition of Liddell and Scott's Greek-English Lexikon, Clarendon Press, Oxford, 1991, p. 240, s.v. ἐκλέγω.

³ Afirmația trebuie înțeleasă strict din contextul descris anterior cu referință la definiția termenului din dicționar, unde se resimte o notă negativă a acestuia. Eclecticismul este prezent astăzi în artă, muzică, literatură etc. Ține de dispoziția fiecăruia de a aprecia sau respinge o asemenea abordare.

mod deliberat din alte filosofii.⁴ Deținem în acest sens o mărturie valoroasă a lui Diogene Laertios cu privire la existența unei școli eclecticice întemeiată de Potamon din Alexandria, care nu avea o doctrină singulară, ci una formată din opiniile tuturor școlilor.⁵ Acesta este un caz rar în istoria antică și este deosebit tocmai prin faptul că școala s-a autoproclamat de la început ca fiind una cu o metodă filosofică eclectică. Din păcate, Diogene nu dezvăluie multe amănunte despre viața lui Potamon, fie despre învățăturile și activitățile sale filosofice. Totuși, din succinta sa menționare aflăm numele unei lucrări scrise de Potamon, a cărui titlu, *i.e Elemente de filosofie (Stoicheiosis)*, semnifică de regulă reducția doctrinei la elemente, propoziții și concepte de bază. Presupunem în cazul acesteia că ar fi vorba despre o prezentare scurtă a multiplelor idei preluate din doctrinele filosofice pe care le-a avut în vedere.

Ce-i drept, dacă aruncăm o privire în perioada clasică observăm că educația filosofică avea loc în cadre restrânse, urmărind, dincolo de formarea intelectuală, adoptarea unui mod de viață recunoscut prin alimentație, îmbrăcăminte, cât și printr-o conduită specifică.⁶ În asemenea condiții este firesc să ne întrebăm dacă eclecticismul era o dovadă de infidelitate față de doctrina învățată, cât și o lipsă de respect față de școală și magistru. Prioritatea oricărei școli filosofice era aceea de a păstra ermetic credințele, ritualurile și tradițiile sale. Sistemul educativ era singura modalitate prin care acestea erau transmise și protejate. Prin urmare, educația devinea centrul forte și în același timp fragil, căci recurgerea la eclecticism ar fi însemnat fisurarea securității doctrinei. Deși întrebarea venită din partea modernității este una legitimă, ținem să credem că filosofii clasici nici nu își propuneau să abordeze o altă gândire față de cea a școlii de care aparțineau.

Perioada elenistică și romană forțează în timp o schimbare în funcționarea instituțională a școlilor, schimbare care a dus la practicarea și favorizarea eclecticismului. Pedagogia urma un alt stil de lucru. În primul rând, aparține unei tradiții filosofice nu mai însemna a frecventa prelegerile unei anumite școli, așa cum se întâmpla în Atena. Studiul filosofiei devine o alegere personală, iar filosofii sunt răspândiți să-și practice doctrina în spații particulare.⁷ În al doilea rând, filosofii începuseră să adopte practica rezumatelor. Din această economie a lecturii erau păstrate pasaje importante cu scopul de a fi asimilate și transformate în principii de conduită. De asemenea, învățătura doctrinară cuprindea

⁴ Myrto Hatzimichali, *Potamo of Alexandria and the emergence of eclecticism in late Hellenistic philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 14-15 cât și J.M. Dillon; A.A. Long, *The question of „eclecticism”*. *Studies in later greek philosophy*, California: University of California, 1988, p. 4.

⁵ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de Constantin Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Editura Polirom, Iași, 2001, I. 21.

⁶ Henri-Irénée Marrou, *Istoria educației în antichitate, vol I: Lumea greacă*, traducere și cuvânt înainte de Stella Petecel, Editura Meridiane, București, 1997, p. 323.

⁷ Myrto Hatzimichali, *op.cit.*, p. 2.

comentarii atât ai fondatorilor școlii, cât și ai clasicilor. Mai existau apoi și antologii din diverși autori menite să fie prilej de meditație.⁸ Autorul conta prea puțin în aceste cazuri. Conform acestei strategii, când ideea este mai presus de autor, nu se intră oare într-o zonă de eclecticism? De altfel, în măsura în care înțelegem traseul firesc al filosofiilor târzii de a apela la cei clasici, nu este oare eclecticismul o mișcare decentă în a transforma o anumită tradiție în autoritate? În același timp, situația confirmă ipoteza existenței unui blocaj în evoluția ideilor filosofice, din moment ce singura metodă era aceea de a lucra cu idei și doctrine deja existente.

Plecând de la aceste fundamente teoretice, vom trece la selectarea urmeor semnificative de eclecticism care apar la filosofii vremii, fără a intra detaliat în sistemul filosofic al fiecăruia. Acolo unde sursele nu s-au pierdut, vom reda pasaje concrete, arătând în ce măsură gândirea unui filosof interferează cu a altuia.

Renunțați pentru o gândire eclectică sunt stoicii Panaitios și Poseidonius care au integrat noțiuni de platonism și de aristotelism în doctrina lor. De asemenea, Antiochos din Ascalon trăia cu certitudinea că sistemul Academiei (din care făcea parte), cel peripatetic și cel stoic aveau aceeași teorie în privița dobândirii certitudinii sau a adevărului. Dintre cele trei doctrine filosofice, stoicismul pare să fi fost curentul de care s-a apropiat cel mai mult, în special în partea de etică.⁹ Apoi, Plutarch adună în filosofia sa aceleași trei mari tradiții, la care se mai adaugă și neopitagoreismul (recunoscut pentru elementele mistico-religioase). Partea sa de psihologie este un mixaj în acest sens. Discuția privitoare la emoții și pasiuni nu este pe deplin uniformă în lucrările sale. Dacă în unele texte, Plutarch adoptă poziția platoniciană și aristotelică care susține moderarea emoțiilor, criticând poziția stoicilor de a le extirpa, în alte texte recurge la idealul stoic al indiferenței (*apatheia*).¹⁰

Cel care aduce destule dificultăți în a fi clasat de partea unei anumite gândiri filosofice este Cicero. În interiorul filosofiei sale se găsesc influențe platoniciene, aristoteliciene, dar și stoice. Adesea s-a sugerat că eclecticismul ciceronian a venit ca (unică) metodă în construirea unui sistem al filosofiei romane, care avea nevoie de mai multe modele filosofice.¹¹ Trecând prin diferite tradiții grecești, acesta a întâmpinat un real efort în a găsi termenii corespondenți latini. Nu este de mirare că s-a ajuns în acest caz

⁸ Michel Foucault, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981-1982)*, ediție îngrijită de Frédéric Gros sub îndrumarea lui François Ewald și a lui Alessandro Fontana, traducere de Bogdan Ghiu, Editura Polirom, Iași, 2004, pp. 339-340.

⁹ Frederick Copleston, *Istoria Filosofiei, volumul I: Grecia și Roma*, traducere de Ștefan Dominic Georgescu și Dragoș Roșca, studiu introductiv de Anton Adămuț, Editura ALL, 2008, p. 374.

¹⁰ Brad Inwood (ed), *The Cambridge companion to the Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 51.

¹¹ Gheorghe Vlăduțescu, *Filozofia în Roma antică*, Editura Albatros, București, 1991, pp. 10-11.

la afilierea acestuia pentru diferitele tradiții abordate. De pildă, „în motivul sufletului rațional recunoaștem o sugestie socratico-platonică, în înțelegerea omului ca societate sîntem, parcă, nevoiți să admitem un ecou aristotelic, în rațiune ca element al omului și al zeului inspirația stoică este de tot evidentă”.¹² De altfel, el însuși mărturisește strategia sa de lucru, afirmând în felul următor: „lăsați fiecare om să își apere propria credință, căci opiniile sunt libere. Voi adera la metoda mea obișnuită și, neconformându-mă cu dogmele oricărei școli, voi cerceta și urma întotdeauna în orice subiect ceea ce este cel mai probabil veridic (adevărat)”.¹³

În scrisorile adresate lui Lucilius, Seneca nu se sfiște să apeleze la vorbele lui Epicur, indiciu întâlnit în multe pasaje, astfel: „Pot să-ți dau o vorbă de-a lui Epicur al tău și să mă eliberez din lanțul acestei scrisori” sau „voi începe să-ți îngădui purtarea pe care o recomandă tot Epicur” sau „pînă atunci, Epicur îmi va da de împrumut; el scrie [...]”.¹⁴ Remarcant este faptul că Seneca folosește conștient aceste trimiteri. Într-o scrisoare ulterioară, îi explică lui Lucilius că maximele și vorbele înțelepte pe care îi le scrie nu trebuie să îi le atribuie lui Epicur, căci „ele le aparțin *tuturor* [s.n] și, mai cu seamă, ne aparțin nouă, stoicilor, dar la Epicur se observă mai bine pentru că apar rareori, pe neașteptate – mai ales dacă sînt rostite de un om ce se declară de partea moliciunii”.¹⁵

Conform altor păreri, metoda lui Seneca este una mai degrabă deschisă decât eclectică.¹⁶ Această ipoteză se adevărește dacă urmărim unele pasaje în care Seneca susține că nu s-a îndepărtat de stoicismul tradițional, dar în același timp își propuse să aducă elemente proprii în doctrina sa. Dintre cele mai clare este următorul: „Dar, ca să te scutesc de ocolișuri, voi trece sub tăcere opiniile altor filozofi – căci enumerarea deopotrivă cu combaterea lor ar dura prea mult. Ascult-o pe a noastră. Cînd spun «a noastră», nu mă refer la vreunul dintre maeștrii stoici; am și eu dreptul de a-mi formula propria mea opinie. Prin urmare, voi urma părerea unuia, iar pe altul îl voi invita să și-o frîngă; de asemenea, poate după ce îi voi menționa pe toți, nu îl voi respinge pe nici unul dintre cei dinaintea mea și voi spune «Aș mai avea de adăugat ceva»”.¹⁷ În același timp, Seneca realizează că i se pot aduce acuzații pentru asemenea gesturi. În altă lucrare, el însuși joacă rolul de acuzator și de apărător: „Îmi vei spune: «Ce faci, Seneca? Îți părești

¹² *Ibidem*, p. 27.

¹³ Cicero, *Tusculan Disputations*, translated with an introduction and notes by Andrew P. Peabody, Boston: Little, Brown, and Company, 1886, IV.4.

¹⁴ A se vedea în ordinea citării *Epistole către Lucilius*, vol I, traducere, studiu introductiv, note și indice de Ioana Costa, Editura Polirom, Iași, 2007, Scrisorile 23.9; 25.6-7; 26.8.

¹⁵ *Ibidem*, Scrisoarea 33.2.

¹⁶ Brad Inwood, *Reading Seneca. Stoic philosophy at Rome*, Oxford: Clarendon Press, 2005, p. 24.

¹⁷ Seneca, „Despre viața fericită”, III.2 în *Dialoguri*, vol II, traducere de Ioana Costa, Vichi-Eugenia Dumitru și Ștefania Ferchedău, studiu introductiv de Anne Bănățeanu, Polirom, Iași, 2004.

școala? [...] De ce, chiar în mijlocul principiilor lui Zenon, provăduiești învățăturile lui Epicur? Dacă ți s-a scârbit de școala ta, de ce nu o părăsești de tot, mai degrabă decât să o trădezi? Deocamdată am să-ți răspund în felul următor: «Ce vrei mai mult decât să mă arăt asemenea conducătorilor mei? Ce vreau să spun cu asta? Voi merge nu într-acolo unde m-au trimis ei, ci în direcția în care m-au călăuzit». Îți voi dovedi acum că nu mă dezic de învățăturile stoicilor; căci nici ei înșiși nu s-au dezis de învățăturile lor. Și totuși sunt cât se poate de scuzaabil, chiar dacă le-aș urma exemplul, și nu învățăturile».¹⁸

Speculații se aduc și în cazul lui Epictet. Pe de-o parte, filosoful își manifesta des interesul față de fondatorii școlii stoice, lucru atestat și de Aulus Gellius în *Noapți Atiice* 19.1.14. Atât Zenon cât și Chrysippus sunt menționați de acesta în contexte didactice, prielnice celor ce voiau să cunoască învățăturile de bază ale stoicismului.¹⁹ Pe de altă parte, s-a vehiculat o influență atât socratic-platoniciană, cât și una aristotelică în filosofia lui Epictet. De pildă, unii consideră că termenul de *prohairesis* (alegere rațională), pe care Epictet îl folosește atunci când diferențiază dintre ce stă și ce nu stă în puterile noastre facem, se apropie de ideea lui Aristotel de voință. Apoi, viziunea socratică a Divinității – ca o autoritate care îndeamnă oamenii să-și exprime daiomonul interior prin exercitarea facultăților raționale critice – pare a fi comună cu cea expusă și de filosoful stoic.²⁰

La Marcus Aurelius nu s-ar pune problema de eclecticism. Fiind vorba inițial de un jurnal personal apărut abia după moartea sa, expunerea sa nu poate fi considerată pe deplin o doctrină în sens tradițional.²¹ Majoritatea cărților din jurnal stau sub fundamentul doctrinei stoice, deși se mai pot identifica și trimieri la Socrate, Epicur sau pitagoreici. Însă aceste forme de împrumut sunt folosite în majoritatea cazurilor fără o intenție argumentativă.²² Excepție poate fi parafrazul IX.41 în care o vorbă a lui Epicur devine un îndemn de luat în viața de zi cu zi. Diferită de tot conținutul jurnalului este prima carte, în care Marcus Aurelius își exprimă recunoștința în mod precis atât familiei, cât și profesorilor pe care i-a avut. Merită puse în valoare aceste pasaje pentru a sublinia gestul măreț pe care îl face împăratul, din care reiese fidelitatea și respectul față de învățăturile primite. În acest sens, sunt aduse mulțumiri profesorilor săi stoici (Rusticus, Apollonius) din care reiese educația morală pe care a primit-o de la aceștia. S-au strecurat totuși două mulțumiri care aparțin platonicianului Alexandru din Seleucia și

¹⁸ A se vedea Seneca, „Despre tihnă”, I.4-II.1 în *Ibidem*. Discuția se întinde până la III.3.

¹⁹ Observația îi aparține lui Keith Seddon, *Epictetus Handbook and the Tablet of Cebes. Guides to Stoic living*, London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2005, p. 8 cu trimitere la Epictetus, *The Discourses*, I.4.28-31; I.20.15 și II.6.9-10.

²⁰ Brad Inwood (ed), *op.cit.*, p. 47.

²¹ A se vedea Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, traducere, studiu introductiv, note și indici de Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2013.

²² *Ibidem*, XI.23-28.

filosofului aristotelic Claudius Severus Arabianus. Ca majoritatea celorlalte expuneri, acestea două nu conțin nici ele elemente doctrinare, cât mai degrabă principii de viață. Se pare că etica era o parte importantă pentru Marcus Aurelius. Nu este întâmplător faptul că el se axează pe o viață bazată pe altruism și generozitate, cât și pe alte principii raționale care-l conduc la o bună guvernare.

După cum am putut vedea, trecerea de la ortodoxism (fidelitatea față de o singură doctrină) la eclecticism devenise indispensabilă, din moment ce însuși ideea de filosofie se schimbase. Accesul la texte în favoarea discuțiilor libere și autentice este o primă formă de pierdere a sensului original al filosofiei. Ulterior, când filosofia este instituționalizată acesta iese din regimul ei practic. Nevoia de a compensa acest gol a dus cel mai probabil la dorința de a dobândi o cunoaștere vastă a cât mai multor tradiții filosofice.

Eclectismul este o practică frecventă zilelor noastre, încât formele sale de existență s-au răspândit în diverse activități culturale și nu numai. În actul eclectic se regăsesc experiențe de viață, valori, chiar și împrumuturi lingvistice. În sfera educațională, eclecticismul este deja o necesitate. Dorința și tendința spre elitism este cea dinâi justificare a acestuia. De altfel, eclecticismul a devenit un ideal spre care filosofia europeană începuse să tindă. În această privință putem fi de acord cu afirmația lui Jakob Brucker care rămâne la fel de actuală: „eclectic este acel filosof care trecând peste prejudecată, tradiție, antichitate, convenție generală, autoritate, într-un cuvânt tot ceea ce împovărează mintea, îndrăznește să gândească de unul singur, să meargă înapoi la principiile generale, să le examineze, să le discute, să recunoască doar ceea ce este bazat pe experiența și pe rațiunea sa; și din toate filosofii, pe care le-a analizat fără preferință sau subiectivitate, face una specială și familiară care să-i aparțină [...] El nu este un om care să planteze sau să sădească, ci unul care să colecteze și să selecteze”.²³ Cu alte cuvinte, nu este cu nimic greșit să construim o identitate proprie din fuzionarea mai multor tradiții și culturi. În viziunea modernității, eclecticismul vine mai degrabă să dezvolte latura socială și culturală a individului, fără a-i pune în pericol apartenența la propria-i cultură.

La finalul acestui studiu putem fi certți de un singur lucru: confruntarea cu tradițiile și culturile vechi pune pe seama individului o serie de interogări cu privire la statutul său în raport cu credințele sale, ritualurile pe care le respectă și tradiția de care aparține. Or, o bună conștientizare a situației actuale pornește întotdeauna de la studiul și înțelegerea trecutului.

²³ Jakob Brucker, *Historia critica philosophiae*, vol 4, Leipzig, 1742-1744 apud Myrto Hatzimichali, *op.cit.*, p. 10.
160

Bibliografie

Aristotel, *Metafizica*, traducere, comentariu și note de Andrei Cornea, ediția a II-a revăzută și adăugită, Humanitas, București, 2007.

Cicero, *Tusculan Disputations*, translated with an introduction and notes by Andrew P. Peabody, Boston: Little, Brown, and Company, 1886.

Copleston, Frederick, *Istoria Filosofiei, volumul I: Grecia și Roma*, traducere de Ștefan Dominic Georgescu și Dragoș Roșca, studiu introductiv de Anton Adămuț, Editura ALL, 2008.

Dillon, J.M; Long A.A, *The question of „eclecticism”*. *Studies in later greek philosophy*, California: University of California, 1988.

Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de Constantin Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Editura Polirom, Iași, 2001.

Foucault, Foucault, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981-1982)*, ediție îngrijită de Frédéric Gros sub îndrumarea lui François Ewald și a lui Alessandro Fontana, traducere de Bogdan Ghiu, Editura Polirom, Iași, 2004.

Hatzimichali, Myrto, *Potamo of Alexandria and the emergence of eclecticism in late Hellenistic philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Inwood, Brad, *Reading Seneca. Stoic philosophy at Rome*, Oxford: Clarendon Press, 2005.

Inwood, Brad (ed), *The Cambridge companion to the Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Liddell and Scott, *An intermediate Greek-English Lexikon*, founded upon the seventh edition of Liddell and Scott's Greek-English Lexikon, Clarendon Press, Oxford, 1991.

Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, traducere, studiu introductiv, note și indici de Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2013.

Marrou, Henri-Irénée, *Istoria educației în antichitate, vol I: Lumea greacă*, traducere și cuvânt înainte de Stella Petecel, Editura Meridiane, București, 1997.

Seddon, Keith, *Epictetus`Handbook and the Tablet of Cebes. Guides to Stoic living*, London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2005.

Seneca, *Epistole către Lucilius*, vol I, traducere, studiu introductiv, note și indice de Ioana Costa, Editura Polirom, Iași, 2007.

Seneca, *Dialoguri*, vol II, traducere de Ioana Costa, Vichi-Eugenia Dumitru și Ștefania Ferchedău, studiu introductiv de Anne Bănățeanu, Polirom, Iași, 2004.

Vlăduțescu, Gheorghe, *Filozofia în Roma antică*, Editura Albatros, București, 1991.